

СЛОВОТВІРНЕ ГНІЗДО ДІЄСЛОВА *Мовити* – ЕЛЕМЕНТИ АНАЛІЗУ

У статті розглядається будова і структурна організація словотвірне гнізда дієслова мовити, що сформувалося в українській мові, підкреслюється його специфіка, подається короткий аналіз словотвірних засобів, за допомогою яких творяться похідні СГ.

У системі слов'янських мов, як справедливо зазначає М.І.Голянич, значна роль належить групі слів із семантикою говоріння – “мікросистемі з інваріантним значенням мовлення” [3,117].

Різноаспектність значень словотвірної групи із семантикою мовлення – результат розширення понятійної основи мислення носіїв мови, який у процесі пізнання дискретизує дійсність, створюючи у свідомості систему понять, що не є статичними чи абсолютними, а перебувають у стані безперервного розвитку [2,12]. Саме потреба спілкування є основною й визначає параметри значущості цієї системи понять. Дослідження словотвірних гнізд (далі СГ) дає можливість розкрити дериваційний потенціал коренів із значенням мовлення, зміст семантичної структури дієслів, що виражають процес говоріння, показати результат відображення у мові об'єктивної дійсності. При дослідженні СГ із значенням мовлення (як й інших) важливо визначити їх кількісний склад та обсяг, семантичну наповненість похідних, словотвірні засоби та ресурси, а також базовий елемент – вершинне слово, що являє собою таку структурно-семантичну єдність, яка і в плані змісту, і в плані вираження розкриває понятійну наповненість гнізда; адже всі спільнокореневі слова, що входять до конкретного СГ, перебувають із вершиною у відношеннях словотвірної мотивованості (ієрархічна організація й формування СГ), яка, у свою чергу, як констатує М.І.Голянич, “зумовлює словотвірну структуру кожного члена гнізда – дериваційну “історію” в синхронному її розумінні” [2, 21]. Багатство одиниць із значенням мовлення дає можливість точніше і виразніше передати ту чи іншу думку, свідчить про різноманітність, гнучкість словникового складу української мови, збагачення якого лексичними одиницями із значенням говоріння відбувалося й відбувається у зв'язку із ускладненням і змінами форм спілкування.

Дієслово *мовити* та іменник *мова* функціонували ще у ст.-сл. *МЛѢВИТИ*, *МЛѢВА* 'галас, нарікання'; - плс. **тъ ва* 'гомін', **тъ віті* 'гомоніти'; *походження остаточно не з'ясоване*; розглядається як звуконаслідувальне утворення; д.-рус. *мълвити*; рос. *молвить*; бел. *прамовіць, вымавіць, мова*; чеськ. *mluviti, mluva* 'мо-ва'; польс. *mówić, mowa* 'мова, мовлення'; слц. *mluva*; вл. (заст.) *moiwižs*; нл. *moi-wiñ*; ст. *moiwa*; слн. [*muviti*] 'бурмотіти' [4, 492; 7, 398].

Дієслово *мовити* у ході історичного розвитку модифікується у 'мов (спол.) 'ніби, як; (вставне слово) *мовляв, ніби*', *мовби* (спол.; частка), *мовбито, немов, немовби, немовбито* "гс."; -бр. [мов] 'немов; мовляв', [*мовся*] 'немов'; -результат семантичної видозміни форми наказового способу дієслова *мовити* (пор., др. рьци 'ніби', букв. 'скажи', р. мол (вставне слово) 'нібито' від *молвить* 'мовити') [4, 491; 6, 641]. Таким чином, дієслово *мовити* та іменник *мова* належать до найбільш уживаних і важливих одиниць в основному (базовому) словниковому складі мови, що пояснюється їх високою комунікативною значущістю у повсякденному житті суспільства.

Похідні СГ *мовити* стилістично нейтральні, відрізняються високим ступенем абстрактності, дериваційною активністю, потенційними можливостями базового слова у творенні похідних, здатністю вступати у словотвірні зв'язки із словами (елементами) різних лексичних груп. Дієслово *мовити* у сучасній українській мові розвиває одне значення: 'мовити, -влю, -вищ; мн. *мовлять*; недок. і док., перех. і без додатка. Висловлювати вголос свої думки; говорити, казати' [5, 769] тобто це слово є базовим, а його семантична наповненість визначає параметри СГ *мовити*.

Дієслово *мовити* у сучасній українській мові належить до п'ятого продуктивного класу, що об'єднує дієслова з інфінітивною основою на -и (і) та основою теперішнього часу на приголосний перед закінченням III-ї особи множини -ать (-ять): *мови-ти, мовл-ять*. Належність цього дієслова до продуктивного класу свідчить про словотвірну активність (далі СА) кореня *мов-*, що забезпечує розвиток СГ з вершиною *мовити* і поповнення його новими дериватами, наприклад: *мовити* → *роз-мовити* → *розмова* → *розмовний* → *розмовність* → *розмовно-літературний, розмовно-народний, розмовно-побутовий* тощо.

Деривати СГ *мовити* – українські утворення. До складу гнізда увійшли стилістично нейтральні слова (*мовлення, вмовити, домовити*), такі, що вживаються у діалектному мовленні (*примівка, домовинни*), емоційно забарвлені (*підмовонька, підмовочка, немовляточко*). СГ дієслова *мовити* продовжує поповнюватися новими словами, в основному це бінарні конструкції. Історія семантичного розвитку СГ із значенням мовлення невіддільна від розвитку дериваційної системи конкретної мови і залежить від словотвірних ресурсів, законів сполучення слів і формантів, продуктивності афіксів та словотвірних основ на різних синхронних зрізах.

У похідних СГ *мовити* формант виступає виразником формально-семантичного відношення до мотивуючого. Словотвірна структура похідних проявляється у їх здатності членуватися на складові частини: *мовити* → *мовл-я-ти* → *мовл-яч-ий* → *не-мовлячий* і т.п. В основі гнізда лежить принцип ієрархії.

СГ *мовити* у сучасній українській мові належить до гнізда-дерева, що неоднорідне за своїм складом, до нього входять: 94 дієслова (22 дієприкметники), 205 іменників, 89 прикметників, 18 прислівників, тобто у гнізді – 425 похідних (без базового) слів. Похідні гнізда розташовані на шести словотвірних ступенях, отже глибина гнізда – 6 дериваційних кроків. Мотивуюча база СГ *мовити* в українській мові – 133 слова, з них: 21 – це твірні I-го ступеня словотвору, 67 – II-го ступеня, 40 – III-го ступеня, 4 – IV-го та 1 – V-го ступеня. Ширина гнізда – 21 дериват. Основні словотвірні процеси відбуваються на I-му, II-му та III-му ступенях словотвору, IV-й та V-й ступені – зразок словотворчої пасивності похідних гнізда.

Похідні СГ дієслова *мовити* утворилися шістьма способами словотвору:

- 1) постфіксальний (*Мовити-Ся, Вмовити-Ся*);
- 2) суфіксальний (*мовл-я-ти, мовл-яч-ий*);
- 3) префіксальний (*в-мовити, до-мовити*);
- 4) префіксально-суфіксальний (*без-одмов-н-ий*);
- 5) складання (*теле/мовний, інш-о-мовний*);
- 6) аббревіація (*ТРК*).

Суфіксація у СГ *мовити* – це найпродуктивніший спосіб поповнення гнізда новими дериватами, адже 249 слів, а це 58,6% від загальної кількості похідних СГ, утворюються цим способом.

Суфіксальні дієслова – 22 деривати, із яких 18 мотивуючі, що свідчить про високу СА суфіксальних похідних.

У СГ *мовити* широкоживаними є дієслівні суфікси -я- та -юва, рідше -ува-. Афікс -я- у гнізді (серед дієслівних похідних) є найбільш продуктивним, що свідчить про поширеність його в українській мові. Суфікс -я-, головним чином наголошений, є морфологічним засобом оформлення значення недоконаного виду, наприклад: *вмовити* → *вмовля-ти*; *домовити* → *домовл-я-ти*; *підмовити* → *підмовл-я-ти*.

Формант -юва- в сучасній українській мові у ненаголошеній формі найбільш вживаний при утворенні дієслів недоконаного виду, мотивованих непохідними та похідними дієслівними основами доконаного виду з суфіксами -и- (-а-, -ну-, -і-) та безсуфіксними основами, що набули значення доконаного виду через приєднання префікса, підтверджують це твердження і похідні СГ *мовити*, наприклад:

<i>мовити</i>	—	<i>у-мовити</i>	—	<i>умовл-юва-ти</i>
	—	<i>об-мовити</i>	—	<i>обмовл-юва-ти</i>
	—	<i>за-мовити</i>	—	<i>замовл-юва-ти</i>

Суфікс (-юва-) – один із найпродуктивніших, а це призвело до витіснення ним інших афіксів, про що свідчать дані словників.

У СГ *мовити* – 12 безособових дієслівних форм на -но. Ці похідні є кінцевими ланками словотвірних ланцюжків (далі СЛ): *мовлений* – *мовлен-о*; *вмовлений* – *вмовлен-о*; *недомовлений* – *недомовлен-о*. Дієслівні форми на -но, -го залежно від контексту можуть переходити у прислівник, наприклад: Все було домовлено, та Вони діяли домовлено.

Суфіксальні дієприкметники – 16 дериватів, які утворюються за допомогою суфіксів: -ен-, -яч-, -вш-. Активний дієприкметник *мовля-вш-ий* з афіксом (-вш-) – це поодиноке утворення, що не живається в українській літературній мові.

Суфіксальні іменники – 162 деривати, із них лише 40 виявляють СА. Похідні гнізда утворюються за допомогою таких матеріально виражених суфіксів: -ї-, -енн(я), -нн(я), -к(о), -ин(а), -ч-, -оньк-/еньк-,

-ість, -ник, -ниц(я), -ик, -єць, -ництв(о), -щик, -щиц(я), -тель, -льник, -ств(о), -к-, -івк(а), -овк(а), -очк(о).

Своєрідним видом суфіксального словотворення іменників є нульова афік-сація. В СГ *мовити* 20 дериватів утворюється безсуфіксним способом. Безафіксне словотворення в сучасній українській мові використовується при творенні від дієслівних і, рідше, відприкметникових дериватів. Віддієслівні іменники становлять значний лексичий масив серед граматичного класу іменників, своєрідність якого полягає у поєднанні деяких елементів дієслівної семантики з категоріальним значенням іменника.

Словотвірний процес утворення іменників з нульовою суфіксацією відбувається у СГ *мовити* у чистому вигляді (без фонетичних змін), наприклад: *вимовити* – *вимова*, *обмовити* – *обмова*, *підмовити* – *підмова*. Безафіксні віддієслівні іменники СГ дієслова *мовити* утворені від основ префіксальних дієслів, наприклад: *перемовити* → *перемова*; *намовити* → *намова*.

Суфіксальні прикметники – 31 дериват. Словотвірні форманти: -ящ-, -н-, -іш-, -л-, -єн-, -цьк-, -ист-, -лив-.

Ядро системи нейтральних якісних прикметників віддієслівного типу в українській мові складають мотивовані, утворені за допомогою суфікса -н-. У функціональній ідентифікації віддієслівних похідних з -н- важлива роль належить такій допоміжній характеристиці, як можливість творення на їх основі прислівників на -о, які перебувають у регулярному дериваційному зв'язку з якісними прикметниками, наприклад: *вимов-н-ий* → *вимовн-о*; *відмов-н-ий* → *відмовн-о*.

Окрему групу в межах прикметників віддієслівного творення на позначення виразних ознак складають похідні з афіксом -ящ-, наприклад: *мовити* → *мовл-ящ-ий*. Своєрідність похідних з цим формантом та суфіксами -уч-/ -юч-, -ач-/ -яч-, -уц-/ -юц-, -ащ- полягає насамперед у тому, що з генетичного погляду вони становлять давньоруські дієприкметникові форми, які зазнали повної структурно-функціональної рекатегоризації і закріпилися у прикметниковій системі із СЗ 'такий, що характеризується якою-небудь дією або станом як постійною, характерною ознакою, схильний до якої-небудь дії відповідно до значення співвідносної дієслівної основи' [5, 187].

Суфіксальні прислівники – 18 дериватів, які не проявляють СА і утворюються за допомогою форманта -о, наприклад: *відмови-о, красномови-о, мови-о, безмови-о, маломови-о, безвідмови-о, промовист-о* та інші.

Префіксація у СГ мовити – це один із продуктивних способів утворення похідних. Префікси відіграють помітну роль у сучасному українському словотворі, охоплюючи частково і сферу словозміни.

Префіксальні дієслова – 28 дериватів, які різняться високою СА: 20 із 28 дериватів є мотивуючими похідних інших ступенів. В утворенні похідних СГ мовити взяли участь такі префікси: в-/у-, з-, об-, ви-, від-/од-, до-, не-, по-, за-, на-, о-, про-, пере-, під-, при-, роз-.

Префіксальні дієслова в СГ мовити розвивають 14 СЗ: 1) ‘довести дію, названу мотивуючим словом, до певного результату’ – 3 дієслова: *в-мовити, у-мовити, до-мовити*. Це результативне значення є наслідком часового. У дієсловах мовлення афікс до- вказує на часову межу; 2) ‘виконуючи дію, названу мотивуючим словом, відмовитися або відмовлятися від чого-небудь’ – 2 дієслова: *від-мовити, од-мовити*. Префікси від- і од- в українській мові вживаються у просторовому значенні. У поєднанні з дієслівними коренями інших значень префікс від- зберігає значення зворотної дії: *відказати*.

Подальшим кроком розвитку цього значення є повне злиття семантики префікса із семантикою кореня, а отже і виникнення нових кореневих морфем: *відмовити* – (не дати згоди); 3) ‘додатково виконати дію, названу мотивуючим словом’ – 1 дієслово: *до-мовити*; 4) ‘виконувати дію, названу мотивуючим словом’ – 3 дієслова: *по-мовити, про-мовити, ви-мовити*. Крім того, префікси ви- і про- вказують на результат; 5) ‘таємно, потай виконувати дію, названу мотивуючим словом’ – 7 дієслів: *на-мовити, об-мовити, о-мовити, під-мовити, пере-мовити, по-обмовити, по-підмовляти*; 6) ‘інтенсивно виконувати дію, названу мотивуючим словом’ – 1 дієслово: *на-мовити*. Як уже зазначалось, у дієслів, що означають процеси мовлення і ширше – звукові процеси, афікс на- вносить значення надмірності дії: *на-говорити, на-балакати, на-базікати*; 7) ‘виконувати дію, названу мотивуючим словом, заново, повторно, додатково’ – 2 дієслова: *пере-мовити, при-мовити*; 8) У поєднанні з дієсловами, що означають

мовлення й інші сфери людських стосунків, префікс під- має переносне значення: *під-мовити*; 9) 'недовго виконувати дію, названу мотивуючим словом' – 1 дієслово: *по-мовити*; 10) У дієсловах з подвійними префіксами формант по- вживається як головний показник дистрибутивного значення – 2 дієслова: *по-підмовляти*, *по-намовляти*; 11) завершити дію, названу мотивуючим словом' – 1 дієслово: *про-мовити*; 12) 'поширити якусь інформацію – правду чи неправду' – 1 дієслово: *роз-мовити*; 13) 'не мати змоги виконати дію, названу мотивуючим словом' – 3 дієслова: *не-домовити*, *не-підмовити*, *не-розмовити*; 14) 'заповнити дією, названою мотивуючим словом, певний проміжок часу' – 2 дієслова: *з-мовити*, *про-мовити* (Зараз піду спати, лише молитву *змовлю/промовлю*); 15) 'супроводжувати дію, названу мотивуючим словом, брати участь у дії іншої особи' – 1 дієслово: *змовити*.

У СГ *мовити* 8 дієслів утворюються за допомогою приєднання другого префікса, який не спричиняє появи додаткових значень, а лише вносить певний відтінок у значення деривата: 1) 'знову, ще раз виконати дію, названу мотивуючим словом' – 5 дієслів: *по-замовляти*, *по-перемовляти*, *по-підмовляти*, *по-намовляти*, *по-змовляти*; 2) 'не мати змоги виконати дію, названу мотивуючим словом' – 2 дієслова: *не-розмовляти*, *не-домовити*; 3) 'наблизити виконання дії, названої мотивуючим словом, до певної межі' – 1 дієслово: *до-відмовляти*.

П'ять дієслів гнізда об'єднують у своєму значенні кілька СЗ: 1) *з-мовити* – С35, С37; 2) *по-мовити* – С34, С39; 3) *по-підмовляти* – С35, С310; 4) *про-мовити* – С34, С311, С314; 5) *пере-мовити* – С35, С37.

Префіксальні дієприкметники – 2 деривати, які не виявляють СА та утворюються за допомогою префікса не-, що заперечує виконання дії, названої мотивуючим словом: *мовлячий* → *не-мовлячий*; *вимовлений* → *не-вимовлений*.

Префіксальні іменники – 6 дериватів, один з яких виступає в ролі мотивуючого. В утворенні префіксальних іменників взяли участь 4 словотвірні афікси: не-, пра-, перед-, спів-.

За допомогою форманта пра- в СГ *мовити* утворюється лише один дериват – іменник *пра-мова*, що став мотивуючим прикметника

прамов-н-ий. Префікс пра- в українській мові є одним із найдавніших. Він являє собою залишок приіменного слова, що не розвинувся у прийменник. Більшість дослідників констатують непродуктивність афікса пра- в сучасній українській мові, бо семантична вузькість призвела до того, що група іменників з цим формантом невелика. “Малорусько-німецький словник” Є. Желехівського та С. Недільського фіксує 38 іменників та 7 прикметників з цим префіксом. Багато слів нараховує словотвірний тип із значенням давності, споконвічності: *пра-мова, пра-язик, пра-корінь, пра-дерево, пра-бог*.

За допомогою префікса перед- утворилося 2 деривати гнізда. Словотвірний формант перед- розвиває значення ‘такий, що виступає безпосередньо перед тим, що названо мотивуючим словом’: *перед-мова*. В іменниках *пра-мова* та *пра-слово* головну семантичну функцію бере на себе афікс, роблячи ці слова синонімами, наприклад: “Все, що я бачив надрукованого, – ... всюди є *передслово*, а в мене нема. Якби я не друкував своїх “Гайдамаків”, то воно б не треба *передмови*” (Т.Г.Шевченко).

До нових іменникових префіксів, які в українській мові витіснили давні, належить спів-. Він вживається для творення слів, що означають взаємну участь у виконанні якоїсь дії, співучасть у певному процесі, належність до тієї самої групи людей: *спів-розмовник, спів-розмовець*.

Префіксальні прикметники – 8 дериватів, із них 3 – СА. Нові похідні гнізда утворюються за допомогою префіксів: не-, без-, над-, недо-.

Одним із найдавніших прикметникових префіксів, співвідносних з прикметниками, є без-. Він уживається для заперечення ознаки, названої мотивуючим словом: *мовити* → *мова* → *без-мовий*; *мовити* → *мова* → *мов-н-ий* → *без-мовний*, тобто ‘такий, що не має чогось, позбавлений чогось’.

Префікс не-, за допомогою якого утворюються похідні СГ *мовити*, виражає ознаку, що протиставляється відповідним прикметникам без цього афікса: *умовний* → *не-умовний*; *вимовний* → *не-вимовний*; *мовлящий* → *не-мовлящий*.

Префіксально-суфіксальний спосіб творення дериватів гнізда представлений лише серед прикметникових похідних, що утворюються

на III-му ступені словотвору і виступають мотивуючими похідних інших ступенів. При утворенні прикметників прийменники і частка *не*-перетворюються у префікси і в парі з відповідними суфіксами оформлюють іменникові або дієслівні твірні основи. Похідні з префіксом *без-* та суфіксом *-н-* мають значення 'такий, що не має або позбавлений чогось': *без-відмов-н-ий, без-одмов-н-ий*. Конфікс *без-...-н-* є високопродуктивним. Прикметник *не-одмов-н-ий* утворюється за допомогою конфікса *не-...-н-*, що в українській мові є продуктивним.

Постфіксація. Серед похідних СГ *мовити* 31 дієслово утворюється за допомогою постфікса. Постфіксальні похідні не виявляють СА, вони – кінцеві ланки СЛ: *мовити* → *мовити-ся*; *мовити* → *вмовити* → *вмовити-ся*; *мовити* → *домови-* → *ти* → *домовитися* та інші. Словотвірний формант – афікс *-ся* – є показником перехідності/неперехідності дієслова, отже, морфологічний спосіб утворення неперехідних дієслів виражається у тому, що до перехідного додається постфікс *-ся*: *за-мовляти* → *замовляти-ся*; *промовити* → *промовити-ся*; *перемовити* → *перемовити-ся*.

Завершуючи короткий аналіз, зазначимо, що дієслово *мовити* входить до лексико-семантичної групи дієслів мовлення, у сучасній українській мові розвиває одне лексичне значення (належить до слів із великою семантичною вартістю та малою семантичною складністю). СГ з вершиною *мовити* – гніздо-дерево, що нараховує 425 похідних. Твірну базу цього дієслова складають 133 мотивуючі слова. Аналіз похідних СГ *мовити* дає змогу стверджувати, що для української мови характерне розвинуте афіксальне словотворення, перевага морфологічно простих структур.

1. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1986. – 639.

2. Голянич М.И. Словообразовательные поля корней со значением говорения в современном украинском языке. – Дис... канд. филол. наук. – К., 1979. – 242 с.

3. Голянич М.И. Особенности семантической структуры словообразовательных гнезд со значением говорения // Актуальные проблемы русского

- словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С.117-120.
4. Етимологічний словник української мови: у 7-ми томах. – К.: Наукова думка, 1982-1989. – Т.3 (Кора – М). – Київ, 1989. – 560 с.
 5. Словник української мови: в 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т.IV. – К., 1973. – 840 с.
 6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х томах. – М.: Прогресс, 1964-1973. – Т.2 (Е – Муж). – М.: Прогресс, 1967. – 671 с.

Светлана Гирняк. Словообразовательное гнездо глагола ‘мовити’ – элементы анализа. В статье рассматривается строение и структурная организация словообразовательного гнезда глагола ‘мовити’, которое сформировалось в украинском языке, подчеркивается его специфика, подается краткий анализ словообразовательных средств, с помощью которых образуются производные СГ.

Svitlana Hirnyak Word-formation nest of the Ukrainian verb “мовити” (“to say”): elements of analysis. This article deals with the composition and structural organization of the word-forming nest of the Ukrainian verb “мовити” (“to say”). Basic word of word-forming nest develops in Modern Ukrainian only one lexical meaning, that is the main in the formation of semantics of derivative nests. A short analysis of word-forming means (affixes) is given. With the help of them 89% of derivatives of the nest are formed.